

A propòsit d'algunes paradoxes limitològiques¹

Claude Raffestin

Université de Genève, Suisse
craffestin@hotmail.com

Data de recepció: maig del 2007

Data d'acceptació definitiva: juny del 2007

Resum

L'article es pregunta sobre l'interès que, a partir de la dècada de 1980, ha tornat a despertar l'estudi de les fronteres, després que, des de la Segona Guerra Mundial, hagués caigut en oblit. Des de llavors, han aparegut molts treballs, realitzats des de perspectives noves, que aporten visions originals sobre la qüestió dels límits i les fronteres, les quals són comentades per l'autor a partir d'agrupar-les en quatre problemàtiques diferents.

Paraules clau: geografia política, frontera, geografia de les fronteres.

Resumen. *A propósito de algunas paradojas limitológicas*

El artículo se pregunta sobre el interés que, a partir de la década de 1980, ha despertado el estudio de las fronteras después de haberse convertido en un tema casi olvidado desde la Segunda Guerra Mundial. Han aparecido muchos trabajos, realizados desde perspectivas nuevas, que aportan visiones originales sobre la cuestión de los límites y las fronteras, las cuales son comentadas por el autor a partir de agruparlas en cuatro problemáticas diferentes.

Palabras clave: geografía política, frontera, geografía de las fronteras.

Résumé. *A propos de quelques paradoxes limologiques*

L'article se demande sur l'intérêt qui, à partir de la décade de 1980, a réveillé l'étude des frontières après qui depuis la IIème Guerre Mondiale est devenu un sujet presque oublié. Beaucoup de travaux, depuis des perspectives nouvelles, qui apportent des visions originales sur la question des limites et les frontières, sont commentées par l'auteur à partir de leur groupement dans quatre problématiques différentes.

Mots clé: géographie politique, frontière, géographie des frontières.

1. Article traduït de l'original en francès per Maria Prats i revisat per Mercè Sans.

NOTA DELS EDITORS: No es documenta cap ús en català ni en castellà de la forma francesa *limologie* per a designar la ciència que tracta dels límits fronterers. Sí que ho trobem documentat, però, en una base de dades terminològica en les formes anglesa, *limology*, i francesa, *limologie*. L'origen d'aquestes formes es troba en la forma llatina *limes -itis*. Atès que, segons el criteri de formació de termes amb elements cultes «en les noves formacions la norma general és de partir de la forma plena de l'arrel, que apareix en el genitiu, i no de la forma reduïda, que sol aparèixer en el nominatiu», hem considerat que la forma adequada per a designar aquesta disciplina, en tot cas, hauria de ser *limitologia*.

Abstract. *Regarding some limological paradoxes*

The article wonders about the renovated interest since the 1980s on the Geography of borders, largely fallen into oblivion after World war Two. Since the 1980s then many contributions from new perspectives have appeared with original visions on borders and frontiers dealt with by the author from their classification in four different areas.

Key words: political geography, border, geography of borders.

Sumari

Breu genealogia del problema	Ordre geomètric versus ordre orgànic
Variabilitat versus invariància o la forma contra l'estructura	Hem entrat a l'era d'un ordre dinàmic A tall de conclusió
Sagrat versus profà	Bibliografia
Visible versus invisible	

Breu genealogia del problema

És el moment d'evocar una primera paradoxa. Fa trenta-tres anys, va sortir un llibre titulat *Geografia de les fronteres*, el qual va passar tan desapercbut que jo mateix no estic pas segur d'haver-ne llegit ni una sola ressenya (Guicholet i Raffestin, 1974). Després del llibre de Jacques Ancel, que data de 1938, no s'havia publicat res mínimament complet en francès sobre fronteres, perquè aquest tema no interessava a ningú o a quasi ningú. Després d'haver estat un concepte essencialment utilitzat, fins i tot manipulat, pels agents de l'Estat, civils o militars, ha estat redescobert, tant per les ciències naturals com per les ciències humanes.

D'«andròmina» poc digna d'interès, de «mal» del qual ens podem guarir si seguim les cures proposades pels doctors en politologia, impregnats d'integració, d'anacronisme vehiculat per l'estat nació, la frontera, des de fa una vintena d'anys, s'ha posat, si se'm permet l'expressió, «a totes les salses». Aleshores, per què, d'una banda, aquest silenci paradoxal i per què, d'altra banda, ha sorgit aquesta sorollosa revifalla d'interès? La resposta és complexa, cal situar-la en diferents plans.

Just després de la Segona Guerra Mundial, la qüestió de les fronteres, que havia esquinçat tants pobles i havia engendrat tants conflictes, tenia mala fama i no era de bon gust evocar-la, encara que la primera crisi del petroli, l'any 1973, i la reparació concomitant de la geopolítica, en certa manera van reactualitzar el tema. Però ha calgut esperar fins a la dècada de 1980 per veure com «s'expandia» novament el que s'havia maleït després de la Segona Guerra Mundial. D'altra banda, hi ha hagut un canvi de pla, en el sentit que les recerques sobre la frontera s'han eixamplat. Ens hem adonat que no era gaire científic

no tenir en compte els aspectes negatius de la frontera, tal com ho indica el recurs a expressions com ara «esborrament» o «supressió» de fronteres. Al contrari, aquestes poden ser sagrades i portadores d'identitat, per tant, són susceptibles de presentar caràcters positius.

Davant de la frontera, tenim un comportament dual, i les nostres maneres de pensar i d'expressar revelen comportaments paradoxals que podrien representar una esquistogènesi, per reprendre una noció típica de Gregory Bateson. La frontera no és ni positiva ni negativa, és simplement una noció bio-social que acompanya totes les manifestacions de l'ésser vivent i de la seva existència. És un element que contribueix a definir i a expressar la territorialitat.

El límit constitueix un element sintàctic que retrobem pertot arreu i en tots els dominis, però que encara no ha estat percebut com a tal. Tot acte fundador és portador d'una teoria del límit o de la frontera, en l'ordre material i/o en l'ordre ideal. Tot exercici de poder, és a dir, tot el que tendeix a modificar i a transformar el món material i el món immaterial, amaga un sistema de límits o de fronteres. En aquest sentit, recordarem que René Girard, al llibre *La violència i el sagrat*, aparegut l'any 1972, havia treballat molt sobre la confusió dels límits com a situació de crisi. D'altra banda, Henri Laborit havia mostrat finalment, en diversos textos, que el límit, com l'hipotèlem, tenia un fonament biològic.

El límit distingeix simultàniament un model i un rival. Per dir-ho a la manera de René Girard: «La imitació porta al conflicte, però és també la base de la transmissió cultural» (Girard, 2004, p. 11). És força simptomàtic que tots els qui han escrit sobre la frontera per estigmatitzar-la, no hagin plantejat mai el problema des de la perspectiva d'un «procés». Si calgués definir aquest procés, jo diria que és «total», en la mesura que un és capaç de donar fe alhora del que és biològic i del que és social, atès que també la frontera, «la víctima expiatòria, la immundícia pura», el mal que cal expulsar és, al mateix temps, l'element transcendent. Car és per mitjà de la mort, seguida de la seva divinització, que es retroba l'equilibri social (Girard, 2004).

No es tracta pas, com es podria pensar a primer cop d'ull, d'una transposició de la teoria mimètica a la frontera, sinó del reconeixement del fet que la frontera és al cor del procés mimètic que intervé precisament en el seu desenllaç per restablir un sistema de límits enterbolit o que es confon. L'espai geogràfic, revelat per la història, s'assembla a un camp de forces travessat pel joc incessant dels processos fronterers.

La ciència de límits o **limitologia** està encara per construir, i s'establiria sobre la base d'un programa d'observació que podria recolzar en quatre pilars: traducció, relació, diferenciació i regulació (Raffestin, 1987).

En absència d'una ciència, seria útil pensar en l'elaboració d'una teoria fonamentada sobre les iconografies respectives de la frontera, un repertori de les quals podria retre comptes a través de les imatges que els grups es fan de la frontera. Tot i que sé que ja no és el moment d'escriure grans tractats, penso que valdria la pena de considerar-ne un per posar una mica d'ordre en l'àmbit dels

límits i les fronteres, i encara més, si tenim en compte que el problema s'ha estès a totes les disciplines. D'alguna manera, George Steiner s'inscriu, amb el seu paradigmàtic llibre *After Babel*, publicat en anglès el 1975, en la temàtica dels límits, perquè s'interessa pels problemes de traducció (Steiner, 1998). La frontera, no ens n'hem assabentat prou, és sempre una «traducció» d'intencions humanes, entre les quals hi ha la riquesa i la complexitat.

A la dècada de 1980, ens hem adonat que la frontera, cas particular del límit, presentava interès en molts àmbits, tal com poden testimoniar les actes del col·loqui que es va celebrar a l'octubre de 1983 a Torí (*La frontiera da Stato a nazione. Il caso Piemonte*), en el qual historiadors, geògrafs, juristes, lingüistes, filòsofs, literats comparativistes i escriptors van contribuir a identificar fronteres i límits.

A partir de llavors, no han parat d'aparèixer treballs de tota mena des de perspectives sempre noves, que aportaven visions originals sobre la qüestió dels límits i les fronteres. La bibliografia de totes les disciplines ha esdevingut enorme i impossible de gestionar, tret que la reagrupem en funció de problemàtiques ben precises que podem fer correspondre a paradoxes que voldria esmentar.

Variabilitat versus invariància o la forma contra l'estructura

El límit és una constant biosocial, una estructura, les expressions morfològiques de la qual són eminentment variables. El fenomen de la frontera, tal com passa amb la llengua, presenta una cara significant arbitrària, perquè qualsevol cosa, absolutament qualsevol cosa, pot expressar-lo; per exemple: una discontinuïtat morfològica que no és originàriament una frontera, però que en tot moment pot ser mobilitzada pels éssers humans per materialitzar-ne una, o també una construcció, uns signes, etc. Si bé la forma de la frontera és arbitrària, les intencions que tradueix no en són gens, perquè deriven de decisions humanes que es poden expressar còmodament pel *regere fines* dels llatins. El «traçat en línia recta» és el privilegi del *rex* que encarna el poder. El poder conjuga el límit o la frontera segons les morfologies variables arbitràries, però el fonament de les quals no ho és perquè es nodreix d'un poder, la part essencial del qual està feta d'informació, però no exclusivament, és clar. La informació en què es fonamenta aquesta morfologia constitueix d'alguna manera el significat del límit o de la frontera. Pararem esment al fet que el traçat en línia recta no interessa només al món material, sinó també al món immaterial o, si es prefereix, «moral». El *rex* produeix normes en l'àmbit de l'ordre moral que són límits i fronteres en l'ordre material. En aquesta línia, podem citar un jurista italià d'alta volada, Giorgia Lombardi, que deia: «La frontiera dello storico è probabilmente, quella del congetturale, secondo una particolare serie di approcci verso la ricostruzione di una realtà. La frontiera del giurista si colloca, invece, nel dominio dell'immaginario [...] Le norme, i comandi, le decisioni sono altrettanti capitoli di una vicenda che vede l'immaginario del possibile tradursi nell'immaginario del dovuto» (Lombardi, 1987, p. 385). En defini-

tiva, Lombardi ens fa veure que l'imaginat es mostra no perquè sigui cert, sinó perquè és el que ha de ser. La frontera no és sempre de naturalesa espacial, encara que espai i poder sovint estiguin lligats. Com explica molt bé Lombardi, la territorialitat de les organitzacions polítiques de l'antic règim té aquesta característica de ser recorreguda per una trama molt complexa de fronteres internes, cadascuna de les quals s'organitza al voltant de formes múltiples de tractaments privilegiats, tant en positiu com en negatiu. Es pot agafar l'exemple de la frontera religiosa, amb les seves *libertates ecclesiae*; el de la frontera del món cultural, amb els privilegis dels estudiants i els doctors; fins i tot el de la frontera del poder militar, en la seva relació personal amb el sobirà, i, finalment, el de la frontera de l'*aboluta potestas*, diversament limitada, malgrat la paradoxa aparent, pels privilegis, drets de resistència reconeguts segons una multiplicitat de formes i de condicions, i per la mateixa frontera del dret entesa com un límit immanent a l'arbitrari. Aquests últims exemples corresponen molt clarament a la traducció, la regulació, la relació i la diferenciació.

Sagrat versus profà

Des que la frontera constitueix un tema per a la història, és una qüestió, quasi al mateix temps, sagrada. El mite de la fundació de Roma és massa conegut perquè ens hi aturem. La cosa esdevé més interessant quan es constata que totes les societats, creadores de ciutats o de territoris agraris, han atribuït un caràcter sagrat als límits i a les fronteres, determinat per ritus variables segons els pobles, com pretén Rykwet: «els ritus de fundació d'una ciutat proporcionen una clau per comprendre'n la història: no va ser pas per atzar que els romans feien la seva *ab urbe condita*» (Rykwet, 2002, p. 16). Pels analistes, els ritus de fundació representaven veritablement la clau per comprendre la història de la ciutat: per què un límit sagrat? Segons alguns, Varron, per exemple, hem de considerar que les muralles són sagrades perquè els homes estan disposats a donar generosament la vida per defensar-les (Rykwet, 2002, p. 13). Pels romans, les muralles eren sagrades, però no ho eren les portes que duïen a la transgressió. No era, doncs, qüestió de transgredir els límits de la ciutat a risc de ser condemnat a mort, sinó que les portes eren llocs de pas autoritzats. Els «llindars» previstos amb aquesta finalitat són els «llocs» de transgressió autoritzats. Ens trobem, doncs, davant un mecanisme de regulació i ens adonem aleshores que és permès parlar d'una litúrgia de la frontera. El mot «litúrgia», literalment 'obra del poble', sembla arrencat del vocabulari religiós, però cal recordar que pertany a la llengua política de les ciutats gregues. Van ser els traductors grecs de la Bíblia els qui li van atorgar ressonàncies específiques (Dalmais, 1958, p. 11). Hi ha una litúrgia de la frontera en la mesura en què és útil a una comunitat per assolir la comunió entre els seus membres.

El caràcter sagrat de la frontera, que el retrobem en molts mites però també al llarg de la història, és particularment evident pel que fa a la ciutat, sacralitzada en la nova Jerusalem: «Tenia una muralla alta i gran. Tenia dotze portes i, sobre les portes, dotze àngels amb les inscripcions dels noms de les dotze tri-

bus d'Israel: tres cap a orient, tres cap al nord, tres cap al migdia i tres cap a occident» (Apocalipsi). La Jerusalem celestial és allà per recordar i testimoniar que la ciutat i les seves muralles són sagrades, però que, a través de les portes, s'hi pot accedir, no només físicament, això és evident, sinó també «legalment»: «La città celeste è allegoria della salvezza eterna, le mura compatte sono baluardo posto a sua difesa. Ma pure le porte sono allegoria di libero arbitrio. Da esse si può uscire alla scoperta del mondo: l'immaginario medievale è dominato da questa tentazione, resa più intensa dalla trasparenza dei materiali di cui son costruite mura e porte. [...] Ancora per tutto il Medioevo nelle carte geografiche Gerusalemme è cerchio perfetto ombelico del mondo, al di là della cinta urbana domina il caos. Questo sentimento è comune alla rappresentazione della città eterna» (De Seta i Le Goff, 1989, p. 11-12). El caràcter sagrat de la muralla, d'aquest límit materialitzat, ho és des de punts de vista prou diferents, perquè la ciutat, ho sabem, a l'edat mitjana tenia la facultat d'alliberar a l'interior de les muralles: «Die Luft der Stadt macht frei». Fins i tot quan el límit deixa de tenir el caràcter sagrat que ha pogut tenir en el passat, conserva sense cap mena de dubte una mena de sacralitat laica, si se'm permet l'expressió, que es retroba en tots els sistemes de frontera, tant si es tracta d'estats democràtics clàssics com d'estats totalitaris, i potser encara més en el cas d'aquests darrers, a causa dels temors a una immigració i/o a una emigració no desitjades. El profà, en matèria de frontera, ha jugat sobre el sagrat i el temor que aquest inspira. Homenatge involuntari del profà al sagrat. Tot això s'incorpora al jurament que es fa al tribunal: «Juro dir la veritat...», que no és res més que l'ús, pel dret positiu, per excel·lència profana, d'un sagrat totalment fora de lloc que no té res a veure amb la justícia humana. La sacralització de la norma i del límit es fa sempre, per ser eficaç, absolutament fora de la realitat secular o, més exactament, més enllà d'aquesta.

Visible versus invisible

Durant molt de temps, la visibilitat de la frontera ha estat conseqüència de les funcions que havia de representar: funció militar, obstacle defensiu avançat, control i vigilància, funció fiscal, delimitació d'un camp jurídic i funció legal, en tant que límit del dret positiu. Generalment, aquestes funcions, per les poblacions que les patien, tenien un caràcter extremament negatiu, que, en l'opinió pública general, ha heretat la frontera. Així mateix, els límits de les propietats, malgrat el seu paper significatiu, d'altra banda situat sota el signe de Terminus, són, en general, bastant visibles per desanimar l'intrús, i sovint estan reforçades per les inscripcions del tipus «Propietat privada», «Prohibit passar», etc. Les fronteres visibles fortament marcades constitueixen l'herència de les societats polítiques amb tendències nacionalistes fortes, és a dir, totalitàries. El mur de Berlín, de sinistra memòria, constitueix un exemple de visibilitat material extrema, per tal de dissimular els efectes ambigus d'una ideologia que, mostrant públicament «l'angelisme», el que feia era subratllar el seu caràcter «bestial». El mur de Berlín, en tant que manifestació ideològica, s'ha de classificar

probablement en la categoria que troba les seves millors explicacions a partir de la teoria de Girard. Hi ha una qüestió candent en el tema dels murs, una qüestió que cal plantejar-se, tot i que generalment no es fa. Si estem d'acord que no s'hi va aconseguir contenir el que es considerava que havien de contenir, com és que fins avui mateix se'n continuen construint com si res? És una pregunta ingènua, d'acord, però és l'única possible. El mur de Berlín ha subratllat i ha delimitat el territori a l'interior del qual s'havia de realitzar una implosió que hi ha tingut lloc. Què s'ha de pensar del mur edificat pels israelians? Sense fer-ne la comparança, la presència del mur israelià no presagia res de bo dins de la comunitat israeliana, encara que, en aquest cas particular, la visibilitat sembla que constitueix un avantatge seriós en matèria d'ordre i de seguretat a curt termini. Podem i hem de témer que la ideologia que sosté aquest mur no conté elements de dissolució ni de descomposició per la societat israeliana en si mateixa. Com podem, doncs, en els nostres temps, en l'era espacial, creure en l'eficàcia d'un mur? Aquí hi ha una forma d'anacronisme que em fa pensar en els guetos dels rics que hi ha a les urbanitzacions americanes, però no només allà, perquè a Moscou, per exemple, també n'hi trobaríem. La nostra societat «produeix murs», altrament dits «fronteres materialitzades i ben visibles». És el cas de quan s'evoca la famosa expressió «a recer dels nostres murs o les nostres fronteres», que és prou reveladora d'una voluntat de seguretat, però que és falsa, atès que mai cap obstacle no ha garantit una seguretat infal·lible. Es pot certament brandar el *regere fines* i crear parapets, però no poden ser de naturalesa material, ja que, perquè siguin eficaços, han de ser de naturalesa immaterial i tractar de convèncer de la seva superioritat.

Contràriament al que es podria pensar, no és idealisme, sinó una defensa de la norma i del dret, en el sentit més elevat del terme. Defensa en un temps que segrega por.

En una obra recent, *Climate of Fear*, Wole Soyinka denuncia el que ell anomena «els semiestats sense fronteres visibles que fan regnar en un clima de por». «Avui la por és un poder ocult, invisible, el poder del semiestat, una entitat que no pot reivindicar fronteres físiques, que no té bandera, que no forma part de cap organització internacional, que és en tot i per tot una bogeria, com la doctrina de l'anorreament tan tranquil·lament professat per les superpotències» (Soyinka, 2005, p. 8). Aquests semiestats, per reprendre l'expressió de Soyinka, han barrejat totes les xarxes sense tenir cap visibilitat. El terrorisme és un semiestat sense frontera, com totes les organitzacions ocultes, criminals o no. Les organitzacions ocultes estan probablement sempre «sobre la frontera», en el sentit que les seves activitats ocultes inciten sense cap mena de dubte a treballar en els marges de la legalitat. Estar al marge, a la perifèria, vol dir mantenir una relació amb els límits en el sentit de normes. Els límits no visibles constitueixen més fàcilment camps de forces que són, també, camps de poder, però anònims. Els actors que poden pertànyer a les finances, a la religió, a l'exèrcit, per no posar-ne cap més exemple, teixeixen camps de forces més o menys fàcilment localitzables. Sovint no ho són i per aquesta raó poden, en tant que organitzacions «visibles», fer que uns altres carreguin les seves accions ocultes de

destrucció, d'anorreament. No tenen límits ni fronteres físiques, però juguen sobre els límits i les fronteres perquè les seves accions no siguin identificables.

La no-visibilitat és probablement una de les característiques de les nostres ciutats, que avui són travessades per un gran nombre de fronteres i límits que, pel fet de no ser visibles, no són pas menys reals. Recordo que, una vegada, em vaig perdre a Rio de Janeiro i vaig transgredir la frontera invisible d'una *favela* sense adonar-me'n. Les conseqüències de la meua desatenció serien més greus avui que fa un quart de segle, perquè hi ha molts més límits no visibles que afecten grups ètnics o socials en particular.

A les ciutats actuals, s'hi entrecreuen nòmades i sedentaris. Efectivament, s'assisteix a la reconstitució, sota una forma nova i sensiblement diferent, d'una categoria humana que s'assembla, socialment parlant, al Hobo que Nels Anderson descriu el 1923 a Chicago.

Sense cap mena de dubte, els conflictes que hi ha a les ciutats són deguts a aquests encreuaments de nòmades i sedentaris. La no-visibilitat dels límits no implica una llibertat de circulació evident. S'ha de compensar pel coneixement d'una informació que evita perdre's en el laberint urbà.

Ordre geomètric versus ordre orgànic

Manllevo aquesta idea a Piaget, qui, al seu torn, la va manllevar de Bergson. Per Piaget, no hi ha desordre, sinó un ordre diferent. Efectivament, parlar de desordre és naturalitzar un ordre que no sabia ser arbitrari. Per fer-me entendre bé, és com si jo digués que tot el que no està per ordre alfabètic és desordre. Hi ha ordres molt diferents, i són tan arbitraris els uns com els altres, i no és pas perquè jo en privilegiï un, que tots els altres hagin de ser qualificats de desordre.

La nova forma de sobirania sobre la qual Hardt i Negri han intentat fer teoria se'n diu «imperi», que, en el sentit clàssic, no té fronteres. A la sobirania conjugant dels estats nació la substitueix la de l'imperi: «Al contrari que l'imperialisme, l'imperi no estableix cap centre territorial de poder i no es basa en fronteres o barreres fixades. Es tracta d'un aparell descentralitzat i desterritorialitzat de govern, que integra progressivament l'espai del món sencer a l'interior de les seves fronteres obertes i en perpetua l'extensió» (Hardt i Negri, 2000, p. 17). Vet aquí, doncs, l'esbós de la fi de l'estat nació, precisament caracteritzat per un centre, un territori i unes fronteres, substituït per un succedani, com diria Heidegger, que no presenta ja un centre, ni un territori definit, i encara menys unes fronteres fixes. L'ordre aparent de l'antiga estructura és substituït per un «cos» que es troba en evolució constant, que passa per creixements i disminucions condicionats pels fluxos i els refluxos consecutius: «La determinació dels recorreguts i dels límits d'aquests nous fluxos mundials s'acompanya d'una transformació dels propis processos de producció dominants» (Hardt i Negri, 2000).

En l'ordre antic dels estats nació, el que hi funcionava, i el que hi funciona encara —com a mínim parcialment—, sobre la recerca d'homogeneïtats

reals o fictícies, donades o inventades, contingudes a l'interior dels territoris les fronteres dels quals eren, en alguns llocs del món, però no en tots, definides, delimitades i desmarcades de manera força estricta. Aquesta inversió, en les xarxes frontereres, ha representat naturalment la producció d'una informació que jo estaria temptat de qualificar «d'antipolemològica», per reprendre l'expressió de Gaston Bouthoul adaptada a això que jo vull dir, però potser una mica oblidada avui. Quan escric «antipolemològic», em refereixo a una informació contractual, negociada per les parts interessades, i no pas a una informació unilateral imposada com a l'Àfrica o a l'Àsia. Com que és així, no cal pas deixar-se entabanar per la vella teoria americana de la frontera negociada, segons relacions de poder pretesament simètriques, però que dissimulen, gairebé sempre, relacions de força perfectament dissimètriques. Malgrat les imperfeccions notòries, l'ordre antic tenia la virtut de permetre encara el funcionament del dret internacional en condicions de normalitat relativa. Aquest sistema antic, per la seva «naturalesa geomètrica» ben caracteritzada, permetia instruir més fàcilment el «procés» conflictiu i trobar-hi sovint una solució, certament més o menys bona. Jo no perdo de vista que un ordre és sempre relatiu i que sovint no és res més que un desordre diferit, com ho testimonien els estats africans, víctimes de «l'ordre europeu» del segle XIX. Hi hauria, d'altra banda, molt a dir i molt a pensar sobre aquests «ordres» que s'han succeït des del segle XV fins avui. Això podria constituir un capítol del tractat per escriure sobre la frontera. És una altra història... Per molt imperfecte que fos aquest ordre antic, ha funcionat fins fa uns quinze anys, més o menys convenientment, però no sense sotragades.

Des d'aleshores, sembla que s'ha instal·lat un ordre orgànic al món. Jo havia pensat parlar del desordre, però la paraula no convé, ja que es tracta d'un ordre diferent, més tou o més plàstic, si se'm permet l'expressió: «L'imperi gestiona identitats híbrides, jerarquies flexibles i intercanvis plurals modulant les seves xarxes de comandament. Els colors nacionals diferents del mapa imperialista del món s'han barrejat en l'arc de Sant Martí mundial de l'imperi» (Hardt i Negri, 2000). Puc comprendre que aquest ordre orgànic, tou i fluid, inquieta per la seva fluïdesa, precisament podria equiparar-se al pensament de Soyinka a propòsit del que és dissimulat, del que no pot ser identificat immediatament i que fa por.

Potser, tanmateix, el problema es troba en un altre àmbit, en la producció biopolítica, «és a dir, la producció de la vida social en la qual l'economia, la política i la cultura coincideixen més i més i inverteixen l'una en l'altra» (Hardt i Negri, 2000, p. 17-18). L'imperi, en l'esperit de Hardt i Negri, no és una metàfora, sinó un «concepte». L'imperi es caracteritza fonamentalment per una absència de fronteres. El govern de l'imperi no té límits: «Abans de tot, doncs, el concepte d'imperi comporta, en principi, un règim que engloba la totalitat de l'espai o que dirigeix efectivament el món "civilitzat" en la seva totalitat. Cap frontera territorial domina el seu regne. En segon lloc, el concepte d'imperi es presenta a si mateix, no com un règim històric originat per una conquesta, sinó més aviat com un ordre que suspèn efectivament el curs de la

història i fixa per això mateix l'estat present dels assumptes per a l'eternitat» (Hardt i Negri, 2000, p. 19). L'imperi tampoc no té fronteres temporals i el seu poder «funciona a tots els nivells de l'ordre social, baixant fins a les profunditats del món social» (Hardt i Negri, 2000, p. 19). Som allà en presència de la forma paradigmàtica del biopoder del qual Foucault havia estat temptat de fer-ne la teoria en el curs 1977-1978: «Aquest any, voldria començar l'estudi de quelcom que jo hauria anomenat així, sense gaire base, el biopoder, és a dir, aquesta sèrie de fenòmens que em sembla prou important, a saber, el conjunt de mecanismes pels quals el que, en l'espècie humana, constitueixen els seus trets biològics fonamentals podria entrar a l'interior d'una política, d'una estratègia política, d'una estratègia general del poder, altrament dit, com la societat, les societats occidentals modernes, a partir del segle XVIII, han tornat a tenir en compte el fet biològic fonamental, que l'ésser humà constitueix una espècie humana» (Hardt i Negri, 2000, p. 3). La reflexió està inacabada, però bé cal anomenar-la. Aleshores, per què no en diem «biopoder»? De la mateixa manera, Foucault evita lliurar una teoria del poder, però en recorda l'origen relacional i els seus lligams amb la política de la veritat, que no és res més que la definició del mot «filosofia». Amb aquestes premisses, Foucault comença les seves classes dient: «Doncs d'això, d'això se'n diu seguretat, territori, població». Seria un error pensar que Foucault «fa» geografia, sobre el que no sap què és, com ell ha dit o ha escrit en algun lloc quan evoca la noció de *milieu* arran de les *Recherches sur la population* (1978) de Moheau, paraula que no figura en els textos d'aquest autor. No, Foucault fa una antropologia filosòfica de la població en l'espai que, hi estarem d'acord, no és pas la mateixa cosa: «Aleshores, primerament, en línies generals, les qüestions d'espai. Podríem dir-ne així, a primer cop d'ull i de manera una mica esquemàtica: la sobirania s'exerceix en els límits d'un territori, la disciplina s'exerceix sobre el cos dels individus i la seguretat s'exerceix sobre el conjunt de la població», però no és això el que vol dir exactament, i es corregeix. Vol parlar de l'exercici de la sobirania sobre una multiplicitat, bé sigui la multiplicitat de subjectes, bé sigui la multiplicitat d'un poble. El que Foucault vol estudiar és el govern de la multiplicitat. Evidentment, això el condueix a evocar la quadrícula territorial, la ciutat i fins i tot la capital, la circulació, la delinqüència i l'urbanisme, per assegurar la higiene, el comerç interior urbà, l'articulació de la xarxa de carrers i les carreteres exteriors i, finalment, permetre la vigilància, que és un gran problema urbà al segle XVIII. Les aparences —les aparences enganyen— sembla que donin més importància a la «geografia». Així doncs, no es tracta pas d'això, perquè el que està en qüestió és la gestió o, si es prefereix, el govern de la població. En altres termes, cal saber gestionar l'esdeveniment que té implicacions per a la població: malalties i epidèmies, escassetats i fams, regulacions dels preus, disciplina, lleis i normes, ensistrament i control.

Parlant de la població, Foucault és molt clar: «La considerarem un conjunt de processos que cal gestionar com el que són de natural i a partir del que tenen de natural» (Hardt i Negri, 2000, p. 72). La població serà, doncs, considerada, d'una banda, com a espècie humana i, de l'altra, com a públic. Tot el

que va de l'espai biològic als comportaments, a les opinions, als hàbits i als prejudicis: «De l'espècie al públic, tenim aquí tot un camp de realitats noves, realitats noves en el sentit que, pels mecanismes de poder, són els elements pertinents, l'espai pertinent a l'interior del qual i a propòsit del qual cal actuar» (Hardt i Negri, 2000, p. 7). Finalment, el terme *biopolítica* escollit per Foucault està perfectament justificat, perquè expressa les dues «cares» de la població. El bon govern és aquell capaç de millorar la sort de les poblacions, constituint un saber de tots els processos que interessin a la població. Això va a parar a la governamentalitat o al conjunt de les institucions i els procediments propis del poder, però encara sobirania i disciplina que Foucault expressa per la metàfora del pasturatge, o sigui, la relació entre pastor i ramat, que ha cercat d'explicitar-la a través de les cultures hebraica i grega, per transposar-la després al govern dels homes. Hom recordarà les paraules de Frederic de Prússia, que volia guiar els seus súbdits com si fossin un ramat de cérvols en un parc. El dèspota il·luminat pensava, malgrat les aparences, en el bé de la seva població dins la perspectiva de la seva bona gestió.

Al segle XVII, el resultat d'aquesta gestió de la multiplicitat la constitueix el gran «conjunt tecnològic» que aleshores s'anomenava la «policia», en un sentit que no té res a veure amb l'actual. La policia, a partir del segle XVII i fins a la fi del segle XVIII, és el conjunt de mitjans pels quals es poden fer créixer les forces de l'estat mantenint aquest estat en bon ordre: «Primer de tot, la policia s'haurà d'ocupar, la seva preocupació primordial, del nombre d'homes [...] El segon objectiu de la policia: les necessitats de la vida, tot seguit, el problema de la salut i, finalment, l'activitat dels homes i la circulació». Evidentment, tot això no és nou, però agafat conjuntament és el que s'anomena la «modernitat característica de l'estat contemporani».

L'imperi està posant en marxa un biopoder i una biopolítica a escala mundial, però no cal pas deixar-se portar pel joc de Hardt i Negri. L'imperi no té límits fixos, sinó límits mòbils, aquells dels quals té necessitat segons les transformacions endegades en el món físic i en el món social. L'imperi «és, alhora, un sistema i una jerarquia, una construcció centralitzada de normes de producció a llarg termini, de legitimitat, difós a l'espai mundial» (Hardt i Negri, 2000, p. 37). La construcció de l'imperi funciona sobre el reajustament periòdic del sistema i de la jerarquia, sobre el nomadisme de la centralitat i sobre els marges fronterers fluctuants.

Hem entrat a l'era d'un ordre dinàmic

Espacialitat versus temporalitat

Sempre m'ha sorprès la incapacitat en la qual ens trobem de no veure que una frontera no juxtaposa només dues espacialitats o més, sinó també, i sobretot, dues temporalitats o més. Per espacialitat, entenc totes les relacions que els éssers humans, individualment o col·lectivament, poden establir amb l'espai. Tota espacialitat es refereix a una territorialitat que es tradueix en un tipus

d'organització, modalitats de projecció de les tècniques en l'espai, tant si són tècniques materials com immaterials. Vull dir amb això que no només hi ha estils d'ordenació que cal tenir en compte, sinó també estils de regulació jurídica, per exemple. Què hi ha de més diferent, simplificant, que una espacialitat occidental i una espacialitat oriental? Fins i tot quan la frontera està força ben delimitada per algun sistema material, pot ser encara fortament connotada per les oposicions en el món de l'organització territorial, com entre Mèxic i els Estats Units o fins i tot entre els mateixos Estats Units i el Canadà, entre els quals la distància cultural no és pas, aparentment, tan gran. Abans, al llarg del teló d'acer, la frontera estava fortament connotada pels estils agraris i per tipus diferents d'ordenació.

Les fronteres juxtaposen també temporalitats diferents. L'organització de la vida quotidiana a banda i banda dels seus límits pot no obeir als mateixos ritmes, ni tampoc a la mateixa organització temporal. Les oposicions entre temps agrícola i temps industrial no són rares a Europa ni en el món al llarg d'algunes fronteres. Les compartimentacions del temps i les durades són sovint extremament diferents. Cal també tenir en compte les temporalitats de l'empremta institucional a través de les festes sagrades i profanes que marquen fortament el temps al llarg de l'any. Això ens porta naturalment a les pràctiques religioses, d'una banda, però també a les pràctiques de tractament de la història en cada nació. És interessant assenyalar que, en aquest cas, la unificació d'Europa, finalment, es farà més fàcilment en l'organització de les activitats i els territoris que no pas en la dels temps i les durades. Parafrasejant Pascal, podríem dir: «victòria ençà i derrota enllà», «heroi aquí, traïdor allà», etc.

L'exemple de la frontera que hi ha entre els Estats Units d'Amèrica i Mèxic, en aquest moment, ens proporciona un bon exemple de temporalitats diferents, fins i tot contràries. Un conflicte oposa el govern dels Estats Units i el de Mèxic, perquè aquest darrer ha publicat un còmic que és una mena de guia de l'emigrant, ple de trucs i consells per arribar al costat nord-americà sense gaires riscos. Els Estats Units consideren que és una instigació a la immigració clandestina, mentre que Mèxic hi veu un mitjà per salvar la vida dels seus ciutadans (*Guía del migrante mexicano. Secretaría de relaciones exteriores*). Els nord-americans viuen en la por vers l'immigrant mexicà i els mexicans viuen en l'obsessió de no poder entrar més als Estats Units.

A tall de conclusió

La noció de frontera, com han mostrat a bastament les línies precedents, és una constant estructural que implica tant el món material com el món immaterial, i que assumeix alhora el que és real i el que és mític, el visible i l'invisible, l'espacialitat i la temporalitat. Dit d'una altra manera, la noció és un nus de paradoxes i, per aquesta raó, la frontera necessita l'elaboració de teories a manca d'una teoria única. És una necessitat antiga que, tret d'alguns esbossos, no ha trobat encara cap formulació sota la forma d'un programa d'observació o més.

Els estudis de cas sobre les fronteres s'han multiplicat i estem en presència d'una acumulació erudita que ens informa sobre els processos **limitològics** propis d'un gran nombre de fronteres, però que ens orienta poc i malament sobre els mecanismes generals de la frontera. En altres paraules, l'ideogràfic supera el nomotètic, i la geografia no hi acaba de trobar el seu lloc.

En una època en què els problemes de la frontera preocupen les nacions a causa de la multiplicació dels moviments d'independència, no sabem com «pensar» les fronteres i estem gairebé incapacitats per predir quin serà el significat i el paper d'un traçat futur. La nostra ciència és la del pas a pas, de cas en cas, la qual cosa no ens protegeix gaire dels conflictes inicials ni dels perills posteriors per la territorialitat de les poblacions afectades. S'oblida massa que, si les pràctiques són poc eficients, això sovint és a causa d'un dèficit teòric que renunciem a solucionar.

Bibliografia

- DALMAIS, I. H. (1958). *Initiation à la liturgie*. París: Desclée de Brouwer.
- DE SETA; LE GOFF, J. (1989). *La città e le mura*. Roma-Bari: Laterza.
- GIRARD, R. (2004). *Les origines de la culture*. París: Desclée de Brouwer.
- GUICHONNET, P.; RAFFESTIN, C. (1974). *Géographie des frontières*. París: PUF.
- HARDT, M.; NEGRI, A. (2000). *Empire*. París: Exils Éditeur.
- LOMBARDI, G. (1987). «Spazio e frontiera. Tra eguaglianza e privilegio problemi costituzionali tra storia e diritto». A: OSSOLA, C.; RAFFESTIN, C.; RICCIARDI, M. (eds.). *La frontiera da Stato a nazione. Il caso Piemonte*. Roma: Bulloni.
- RAFFESTIN, C. (1987). «Elementi per una teoria della frontiera». A: OSSOLA, C.; RAFFESTIN, C.; RICCIARDI, M. (eds.). *La frontiera da Stato a nazione. Il caso Piemonte*. Roma: Bulloni.
- RYKWERT, J. (2002). *L'idea di Città*. Milà: Adelphi.
- STEINER, G. (1998). *Après Babel. Une poétique dire et de la traduction*. París: Albin Michel.
- SOYINKA, W. (2005). *Clima di paura*. Torí: Codice Edizioni.